

Társadalom – gazdaság – állam – büntetőjog

(A társadalom átalakulása és a büntetőjog
szimbolikus szerepének változása)

Dr. Irk Ferenc

1. A büntetőjog szimbolikus szerepének lényege

A büntetőjog – amint azt valamennyien *egykor megtanultuk*¹ – eszköz a hatalom kezében akaratának érvényesítésére (pontosabban: az uralkodó osztály eszköze az elnyomott osztályok féken tartására). Lényegében a hatalom eredetétől, a hatalomgyakorlás módszereitől és az akaratérvényesítés eszköztáráról függ az, hogy a büntetőjog ténylegesen milyen feladatot tölt be egy adott államberendezkedésben. Az azonban mindenképpen leszögezhető, hogy a büntetőjognak – túl az érintetteket befolyásolni kívánt generális- és speciálpreventív szerepén (vagy csak e hatásba vetett hiten, miként ezt sokan állítják) – van egyfajta *szimbolikus szerepe*.² Ennek *lényege* abban foglalható össze, hogy a büntetőjogi szabályok rögzítik a hatálya alá tartozó valamennyi polgár számára: melyek azok a normák, amelyeknek be nem tartása esetén – az állam szándéka szerint – a norma megszegőjének büntetőjogi jellegű büntetéssel kell szembenéznie.

Ezek az irányelvek legáltalánosabban a *társadalomra veszélyesség*³ fogalmában kerülnek rögzítésére, konkrétan pedig a büntetőjogi kó-

¹ Vö.: *Pintér J. (szerk.): Büntetőjog – Általános rész I. kötet.* Tankönyvkiadó Budapest, 1973. 6–7. pp.

² *Lehne, W.: Symbolische Politik mit dem Strafrecht. Versuch einer Reinterpretation des Diskurses um symbolischen Strafrecht.* Kriminologisches Journal 1991/3. 210–224. pp.

³ Erre részletesen ld.: *Irk F.: Társadalomra veszélyesség – OTKA-tanulmány. Kézirat 1996.* és az ott idézett irodalmat, továbbá *Utriainen, T.: Guilt as a Changing Concept.* Eripainos Suomalaisen Lakimiesyhdistyksen. A-sarjan Julkaisusta No. 161. 1984; *Lehtimaja, L.: The impact of contemporary criminal policy on the shaping of penal sanctions in Finland.* In: *Backman, E.-Koskinen, P.-Lahti, R.-Lehtimaja, L. (Ed. by.): Finnish Criminal Policy in Transition.* Publications of the

dex különös részében definiált törvényi tényállásokban manifesztálódnak. Ennek legfontosabb elemei a következőkben összegezhetők:

1. Érdemes legyen a cselekmény társadalomra veszélyességét ki nyilvánítani, azaz a tett ne legyen ritkaságszámba menő, remélhető legyen a tettes kézrekerítése és tette jogállami módszerekkel legyen bebizonyítható.

2. Legyen a cselekmény elkövetése kivételes, azaz még csak véletlenül se alapuljon olyan normán, amit a társadalom jelentős része – de sohasem a többsége – megsért.

3. A büntetőjogi büntetés ultima ratio. Ezért választ kell adnunk további két kérdésre:

a) bizonyosan nincs-e más, a büntetőjogon kívüli eszköz, amivel a jelenség ellen hatékonyan fel lehet lépni?

b) lehet-e a büntetőjognak garanciákkal erősen körülbástyázott eszköztárával, a normaszegéssel szemben eredményesen beavatkozni?

A társadalomra veszélyesség *tartalmi*, és a büntetőjogi kodifikálás *rationális szempontjainak* kibontása nem fog sikerélményt jelenteni azoknak, akik úgy vélik: ha valamilyen, a társadalom számára veszélyes (vagy csak annak vélt!) magatartásformát sikerül a büntetőjogi kódexben szereplő törvényi tényállások közé beszuszakolni, ezzel már majdnem mindent megtettek a maguk részéről a jelenség visszaszorítása érdekében.⁴

Department of Criminal Law. University of Helsinki No. 4. 1979. 20–32. pp.; Szabó, D.: Kriminológia és kriminálpolitika. Gondolat, 1981. 243. p.; Szabó A.: Bűnözés, ember, társadalom, Doktori értekezés, 1977. 90. és köv. pp.; Castau, N.: Assessment of the Contribution of Historical Research to the Understanding of Crime and Criminal Justice. In: Council of Europe: Historical Research on Crime and Criminal Justice. Collected Studies in Criminological Research. Vol. XXII, Strasbourg 1985. 19–48. pp.; Fefelov, P. A.: Osznovanija ugolovnoj otvetsztvennosztyi v szovjetszkom prave. Szovjetszkoje goszudarsztvo i pravo, 1983. 84–89. pp.; Jestrab, M.: Uztrek trestného cinu a precim z hlediska nebezpečnosti cinu pro spolwecnost. Socialistická zákonnost. 5/1982. 262–265. pp.; Nikolova, V.: Licnoszta na presztopnika i individualizacijata na nakazanieto. Pravna Miszl. 1984/2. 21–29. pp.; Wasek, A.: Zur Problematik der Beziehung zwischen Strafrecht und Moral. ZStW Bd. 99 (1987) H. I. 288–305. pp.

* Vö.: Király T.: A büntetőjog és garanciák. Jogtudományi Közlöny, 1981/5. 357–364. pp.; Szabó D. 1981. i. m.

Büntetőjogászok körében közismert tény, hogy az úgynevezett normainflálódás súlyos károkat okozhat az egész rendszer számára. Ez éppolyan veszélyes lehet, mint a büntetések inflálása. Ha nem sikerül világosan elhatárolni a kisebb súlyú és a társadalom jelentős része által megvalósított normasértéseket a viszonylag jól elkülöníthető kisebbség által elkövetett, nagy kárt okozó vagy ilyen veszéllyel járó súlyos vétkektől, akkor a társadalom többsége számára megszűnik a büntetőjognak az előzőekben már érintett értékorientáló szerepe. Ez éppoly veszélyes lehet, mint az, amikor viszonylag kicsi a játéktér a büntetéseken belül, hiszen ebben az esetben a társadalom csak azt képes leereagálni, hogy mely tettek károsítják – legalábbis a mindenkori hatalom reprezentánsai szerint – a társadalmat, azt viszont nem, hogy ezek között milyen jelentős különbségek vannak.

A legutóbbi évtized jogalkotásának irányát, a fellelhető külső nyomásyakorlások forrásait, intenzitását megfigyelve nem lebecsülhető az előbb említett két veszély egyike sem. Ezért a normainflálódás kérdéskörére a későbbiekben még egyszer visszatérek.

2. Bűn és bűncselekmény

A bűncselekmény mindig összefüggésben van valamilyen normával. Kedvező esetben ezeket a normákat a társadalom többsége mindenféle erőszak és fenyegetés kilátásba helyezése nélkül követi. A legbiztosabb talajon azok a büntetőjogi normák vannak, amelyek mögött a társadalom többsége által akceptált szilárd morális értékrenden nyugvó erkölcsi normarendszer áll.

Azokban a periódusokban, amikor a *társadalom jelentős változásokat él meg*, még inkább akkor, amikor ezek a változások előkészítés nélkül, *felkészületlenül* érik a társadalmat, a korábbi szilárd erkölcsi rend meginog, számos esetben erodálódik. Ilyenkor fontos tabuk érvényessége kérdőjeleződik meg, s a társadalom jelentős része számára ködbe vész az a mankó, amelyet használni szokott ahhoz, hogy eldöntse: valamit megtegyen-e vagy sem. Ilyenkor lép fel az *értékválság*, aminek állandósulásában számos, itt nem részletezhető tényező játszik szerepet.

A probléma ennél is bonyolultabb akkor, amikor az *értékválság* nem egyetlen államot, még csak nem is bizonyos régiókat, hanem olyan országokat is sújt, amelyek korábban igazodási pontokként funkcionáltak a hirtelen talajukat veszített országok számára. Ezúttal jelezhető, hogy Magyarország ebben a környezetben foglal helyet, mivel nemcsak az egykori szocialista országok értékrendszerei (számos esetben maguk az országok is) váltak semmivé, hanem az *egész európai térség* ezzel egyidőben alakul át egy olyan államrendszerre, aminek értékorientációs súlypontjairól ma még csak legfeljebb homályos sejtéseink vannak.

Pillanatnyilag abban a furcsa helyzetben vagyunk, hogy sokkal pontosabban tudjuk: mi semmisül meg, mint azt, hogy mi fog az új helyébe lépni. Az új értékrend lassú kiformalódása helyett éppen ezért inkább beszélhetünk az értékválság stabilizálódásáról.

Ebbe az átmeneti, valóban értékválsággal teli világba próbál orientációs pontokat adni az a *hatalom*, amelynek *feladata* az országnak a megváltozott körülmények között is *biztos jogi háttérbázist nyújtani*. A rendszerváltás utáni parlamentek és kormányok jól látják, hogy egy sor jelenség nemkívánatos mellékkövetkezményeivel nemigen tudnak mit kezdeni. A társadalom (vagy olykor csak annak bizonyos, véleményét jól artikulálni képes, hangadó csoportjai) ezek egy részére élénken reagál. Ennek pedig nem ritkán az a következménye, hogy a hatalom törvényt alkot azzal a deklarált céllal, hogy a jelenséget megfékezze. Az elmúlt időszakban – csak a büntetőjog területén maradva – nemcsak elavult jogi normák megszüntetésének, hanem óriási tempójú törvénygyártásnak is tanúi voltunk. A jogalkotók egyik szándéka nyilvánvalóan az volt, hogy demonstrálják: a maguk részéről mindent megtesznek a társadalmat (vagy annak hangadó, sőt esetleg csak hangozó csoportjait) irritáló jelenségek feltartóztatására. Azonban valószínűleg ehhez az igyekezethez többnyire az a hit is társult, hogy a jelenséget ily módon valóban sikerül kordában tartani, visszaszorítani vagy legalábbis terjedésének sebességét lassítani. Ma már viszont bizonyosság, hogy amit a kriminológusok folyamatosan hangoztattak, nem nélkülöz minden alapot: *bizonyos társadalomra veszélyes jelenségek pusztá kriminalizálásával egy demokratikus jogállamban nem*

sok sikert lehet elérni.³ Ha a jogalkotás nem támaszkodik egyrészt a társadalom többségében meglévő szilárd normarendre, másrészt a bizonyítás egzakt lehetőségeire, akkor a jogszabály nem érheti el célját. Legtöbb esetben a jelenségre semmiféle hatással nincsen, máskor legfeljebb véletlenszerűen érhetők tetten bűnelkövetők, akik ezért okkal érezhetik magukat a bűnüldöző rendszer hálóján véletlenül fennakadt bűnbaknak.

Egy változó társadalomban különösen célszerű fokozott mértékben figyelembe venni két tényezőt:

a) honnan jött e társadalom, pontosabban: milyen értékrendet hordozott magában, milyen volt a hatalom és „alattvalók” viszonya, milyen volt a normakövetési készség, a hatalom normáinak kikerülési gyakorlata, s emögött milyen, esetleg ideológiai megfontolások álltak;

b) hol tart jelenleg e társadalom a múltból hozott szokásainak megőrzésével, mennyire alakult át a mögöttes háttér, más szavakkal: változott-e alapvetően a hatalom és „alattvalók” viszonya, s ha igen, melyek azok a területek, ahol ez az átalakulás a leginkább előrehaladott, s melyek azok, ahol a lemaradás a legjelentősebb.

A normaalkotók és a normakövetésre kötelezettek elvárásainak összhangja a mellett a kérdés mellett is vizsgálható, hogy mi a két csoport viszonya a (büntető)jogilag szankcionált bűnökről, illetve ezek egyes csoportjairól.

A társadalmi változások során számos olyan jelenséggel kerül szembe a lakosság, amihez először semmiféle viszonya nincs, majd pedig az újjal alaposabban megismerkedve, vele kapcsolatos álláspontja folyamatosan formálódik. A *bűnelkövetés* – az esetek többségében – *racionális cselekvés*. A tett megvalósítása során az emberek többsége – olykor pontosan nem artikulált – *érdekeit veszi számba, s ha morális fogódzót nem talál, egyszerű költség-haszon elem-*

³ Skolnick, J. H.–Dombrink, J.: The Legalization of Deviance. Criminology Vol. 16. No. 2 (1978) 193–208. pp.; Hulsman, L. H. C.: The decriminalization. General report of the International Association of Penal Law. Bellagio 7–12. Mai 1973., Milano 1975. 13–15. pp. Múltját ld. Spierenburg, P.: Evaluation of the Conditions and main Problems relating to the Contribution of Historical Research to the Understanding of Crime and Criminal Justice. In: Council of Europe 1985. I. m. 69–73. pp.

zést⁴ végez arról, hogy érdemes-e a normát megszegni, vagy a norma követése a kifizetődőbb. Az esetek többségében azonban a döntés mögött morális szempontok is meghúzódnak. Ezeket olykor réteg-specifikus megfontolások⁵, olykor ideológiai motivációk determinálják. Ami tény, bár erről csaknem valamennyi hatalom készséggel megfélekedezik: amíg (persze csak egy demokratikusnak tekinthető jogállamban) legalább a lakosság egy döntő kisebbségének támogatását nem sikerül megszereznie, addig a jogszabálynak még kényszerrel sem lehet érvényt szerezni. Annak pedig ugyancsak érdemes a végére járni, hogy vajon a társadalom miért nem hajlandó a hatalom által racionálisnak tekintett intézkedéseket követni, miért hágja át tömegesen a szabályokat, „miért nem akarja, hogy jót tegyenek általa és neki”.

A háttérben gyakran az a felemás megfontolás húzódik, ami a „mi”, az „én” és a „többiek” kötelezettségei közötti különbségben van. Mindenki másra vonatkozhatnak (sőt: vonatkozzanak!) azok az előírások, amelyek alól nekem felmentésem van, méghozzá alapos indokkal. Kár volna e jelenséget egyszerűen valamiféle állampolgári felelőtlenséggel, netán – miként ezt nem is oly rég hangoztatták – társadalom-ellenes beállítódással indokolni, s az ügyet egyéni devianciának tekintve lezárni. Bizony minden társadalomnak múltja van és az emberek nem felejtenek. *A normákkal szembeni tömeges ellenállások okai a hagyományokban, a tapasztalatokban gyökereznek.* Anélkül, hogy akárcsak a részbeni ábrázolás igényével fellépnek, álljon itt néhány

⁴ Churchman, C. W.: Rendszerszemlélet. Statisztikai Kiadó, 1974. 189–190. pp.; Seidman, L. M.: Soldiers, martyrs and criminals: Utilitarian theory and the problem of crime control. The Yale Law Journal 94 (2) 1984. 315–349. pp.

⁵ Cernkovich, St. A.: Evaluating two Models of Delinquency Causation. Criminology Vol. 16. No. 3. (1978) 335. 352. pp.; Hauge, R.–Wolf, P.: Criminal Violence in three Scandinavian Countries. Scandinavian Studies in Criminology Vol. 5 (1974) 25–33. pp.; Kutchinsky, B.: „A jogtudat”: a jogismeret és a jogról alkotott vélemény kutatásainak áttekintése. In: Sajó A. (szerk.): Jog és szociológia. Közgazdasági Kiadó 1979. 401–429. pp.; Heller Á.: A szándéktól a következményig. Magvető 1970. 70. p.; Spierenburg, im.; Lick J.: Érdek és tevékenység. Kossuth 1979. 123–127. pp.; Greene, J. R.–Bynum, T. S.: T-V-crooks: implications of latent role models for theories of delinquency. Journal of Criminal Justice. 1982. No. 3. 177–190. pp.

példa. Ennek során induljunk ki a mából, s folyamatosan haladjunk a múlt felé!

Az emberek – állítólag saját egyéni érdekeiknek is ellentmondva, saját és gyermekeik jövőjének esélyeit korlátozva – tömegesen szegülnek szembe *adófizetési kötelezettségüknek*. (Természetesen csak akik megtehetik, azok találnak mentséget állampolgári kötelezettségük megszegésére, akik erre képtelenek, azok keményen ostorozzák az előbbieket, arról szót sem ejtven, hogy – ha tehetnék – mennyire szeretnének a bőrükben lenni.) A polgárok – boltokban, piacokon és minden lehetséges helyen – ehhez a normasértési gyakorlathoz pedig tömegesen asszisztálnak. (Persze megint vannak olyanok, akik ilyen helyekre nem járnak, autószervizeket nem látogatnak, csak pénztárgépekkel felszerelt bevásárlóhelyeket keresnek fel. Ők keményen tiltakoznak a többségnek a jogsértést hallgatólagosan támogató viselkedése ellen, hangoztatván a közkeletű mondást, miszerint „gyilkosok közt cinkos, aki néma”). De valóban annyira elítélendő ez a fajta magatartás, mint azt néha halljuk, amikor egyenesen a nemzeti össztermék 30%-át kitevő (vajon ki tudta ezt ilyen pontosan megbecsülni és milyen módszerekkel?) feketegazdasághoz sorolják? Tényleg nemzetrontó bűnöző a piaci kofa és cinkostársa: a kisnyugdíjas, aki örül, hogy legalább pár forinttal olcsóbban juthat nélkülözhetetlen árucikkéhez? Ki hiszi ezt el, amikor milliárdos sikerdíjakról és soha nem bizonyítható hasonló nagyságrendű privatizációs és vámcsalásokról, csalárd módon megszerzett olajmilliárdokról hall, olvas? A szakma ilyenkor mondja higgadtan azt, hogy a hatalom mindig a könnyebb ellenállás felé haladva próbálja azt a pénz bekasszirozni, amire feltétlenül szüksége van. Csakhogy ezzel a módszerrel nemhogy a társadalom többségét, de még egy mértékadó kisebbség támogatását sem

* Fritz Sack nem kevés cinizmussal állítja: a jogi kodifikáció nem a folyamatok tárgyiszűrő leírását, hanem utólagos igazolását szolgálja. Az alkalmazott jog elég gyakran a jogtalanság jegyeit viseli magán... Majd másutt ezt írja: ritkán volt a bűnözés olyan könnyen gyakorolható, ritkán lehetett az ebül szerzett holmit olyan könnyen elmenteni, mint a fordulatot követő néhány hónapban és évben, amikor ... még a fordulatot az emberek mint a filantrópia nagy történelmi eseményét értelmezték – félre. Ld. Sack, F.: Társadalmi átalakulás és kriminalitás – a társadalmi átalakulás mint kriminalitás. Az 1995-ben megrendezett I. Magyar-német Kriminológiai Szimpóziumra készült kézirat. Megjelenés alatt.

fogja tudni megnyerni saját – elméletben esetleg mégoly nemes – kriminálpolitikájához.

A múlt ugyanis szintén arra tanítja az embereket, hogy nem kell törődni azzal, ha a hatalom többségüket potenciális bűnelkövetőnek tekinti. Nem olyan rég volt, amikor aki csak tehette, illegális *valuta*-műveletekben vett részt, s *vámcsalások* bűnében volt elítélhető. (Az ügyészség a megmondhatója, hogy egyrészt ki mindenki bűjt ki a törvények alól, mert felkészülten követte el a bűnt, s így nem lehetett rábizonyítani, míg másrészt semmi-értékekért megbukott kisemberek sorozatban kaptak büntetőjogi stigmát. Például azért, mert az egyszer – esetleg illegálisan – kézbe kapott pénzt nem vitték be a bankba „tisztára mosni”, hanem kétszeri sorbaállást (először amikor beteszik azt a pénzt, aminek eredetéről senki meg nem kérdezi, másodszer amikor ugyanazt a pénzt kiveszik) és pénzügyi adminisztrációt megtakarítva, banki engedély nélkül szerettek volna átvinni – mondjuk – 100 dollárt a határon. De volt olyan időszak is, amikor már az 50 dollár feletti valutakivitel is csempészésnek számított. Vajon mit kellett volna csinálnia annak az ösztöndíjasnak, aki jogsértés nélkül szeretett volna eljutni gépkocsin mondjuk Budapestről Hamburgig, s aki első ellátmányát csak ott kaphatta kézhez? És még arra is emlékezhetünk, miként jöttek be az állami cégek számára elengedhetetlenül szükséges, ugyanakkor elérhetetlen számítógép-alkatrészek, a magáncélú videókról, s hűtőszekrényekről nem is szólva. A magyar emberek többsége ezeket a jogszabálysértéseket nem bűncselekményeknek, hanem umbuldáknak nevezte csakúgy, mint a rendszerváltás előtt a munkahelyeken alakult vgmk-kat, (sőt: az ún. második gazdaság lényegében teljes egészét), a tsz-melléküzemágakkal együtt. (Ez utóbbiaknak – mint ismeretes – egyik jellemzője az volt, hogy az ún. társadalmi tulajdonba tartozó vagyontárgyak, álló- és forgóeszközök egy részét magáncélra adták használatba vagy tulajdonba.)

De az időben visszaszaladva azért arra is emlékezhetünk, hogy volt ebben az országban *beszolgáltatási kötelezettség* is, egyszer mezőgazdasági terményben, még korábban – halálbüntetés terhe mellett – rádióban ... Azok a családok, amelyekben ma is megvannak a háború előtti Orion és Telefonken világvevők, a történelmet ismerő utódaiknak egyetlen szó magyarázat nélkül is azt tolmácsolják: a hatalom el-

várásait még diktatúrában is csak módjával teljesíteni! Csak akkor, ha a saját erkölcsi és értékrendszerünkkel is egybeesik, akkor mondjunk feltétlenül igent a parancsra, fogadjuk el a tilalmat! Vannak szerencsésebb országok, ahol az állampolgároknak már több generációja olyan viszonyok között nőtt fel, amikor a hatalom elvárásai túlnyomó többségükben találkoztak a polgárok nagy részének nézeteivel, s ezért egy-egy változás során kevesebb a bizalmatlanság az új elvárások racionalitásával szemben. Mi Európának nem ebbe a régiójába tartozunk. Itt még ma is gondot okoz, hogy ha dicsőség (és kiemelten súlyos bűncselekmény) volt fosztogatni a társadalmi tulajdont, akkor miért ítélendő el a munkahelyi anyagok (írógéppapír, mosópor, villanykörte – ki mihez jut hozzá) egy részének magáncélú igénybevétele a rendszerváltás után, amikor az átlagemberek többsége számára a két tulajdoni forma között semmiféle érzékelhető különbség nincs. Legfeljebb annyi, hogy hajdan a pártállamot, ma a vadkapitalizmust, s ezeknek a kisemberektől egyformán távol eső képviselőit illik szidni.

A jogi szempontból – enyhén szólva – nem teljesen egyértelmű szabályozókkal körbebástyázott múlt (ami egyik fő jellemzője volt a „legvidámabb barakknak”) tapasztalatai, élményanyaga pillanatnyilag még nem ismert mértékben segíti át a társadalom jelentős részét napjainkban is a nehézségeken, menti meg a jelentős egzisztenciális lecsúszástól vagy a teljes elszegényedéstől. Ma már bizonyos, hogy hazánkban az egyének hivatalosan kimutatott és a tényleges gazdasági helyzetük között nagy eltérés van, s az országnépességnek (benn is a mostanában sokat emlegetett középosztálynak) egy jelentős része jobban él, mint azt a statisztikai számok tükrében vélhetnénk. A „kreatív középosztály” – épp a múlt hagyományain építkezve – aktívan vagy passzívan, de tömegesen részt vesz a hatalom által oly sokszor elátkozott feketegazdaságban. Épp ezért nehéz ellene mondani annak a véleménynek, ami szerint „amíg a szervezett bűnözés elleni harchoz csak sok sikert kívánhatunk az államapparátusnak, a feketegazdaság letörésének esélyeivel kapcsolatban okkal lehetünk szkeptikusak. Ehhez nem néhány maffiózót, hanem az egész középosztályt kellene »jégre tenni.«”⁴

⁴ *Dessewffy T.: A Láthatatlan Társadalom. Népszabadság, 1996. december 21. 20. p.*

Összegezve: a *jelenlegi büntető jogalkotás feladatai* sokrétűek. Legfontosabbnak látszik, hogy sikerüljön olyan tilalmakat hozni, amik mögött széles körű társadalmi támogatás van; s amelyek egyúttal kikényszeríthetők is, azaz a büntetés elkerülhetetlensége kellően magas szinten garantálva van.

3. Társadalmi változások és tabusértések

A világméretű változások következtében a társadalmak és a tabuk viszonya nemcsak nemzeti, még csak nem is regionális, hanem globális méretekben is átalakulóban van. A büntetőjog szabályozó erejébe vetett hitet a világ megváltozása is – ha nem is kezdi ki, de – korlátozhatja. Ennek mélyebb megismeréséhez Fritz Sack gondolatait idézem.¹⁶

A német kriminológus évek óta élénken foglalkoztatja a volt szocialista országokban megnövekedett bűnözés okai, az ezekre adott magyarázatok minősége, és végső fokon e bűnözés jellege és majdani kezelhetősége. Elsősorban a hajdani NDK tartományaiban lezajlott változások példáit analizálva jól látja, hogy a kriminológia „egyre inkább az utcai kriminalitás gondnokának szerepébe csúszik vissza, miközben a fehérgalléros bűnözés a társadalom egyes tagjainak a büntetőjog számára megfoghatatlan magánismerete és az oknyomozó újságírás vadászterülete marad” ... majd így folytatja: „amit a bűnözésről a rendelkezésre álló mérési módszerekkel megtudunk, az többé-kevésbé érdektelen, ami érdekes, azt viszont nem tudjuk”. Végkövetkeztetése ezen országok erkölcsi és normarendje közötti összhangjáról nem éppen hízog: „fennáll-e egyáltalán ezekben az országokban a társadalmi és állami rend olyan elfogadott és legitim foka, amelynek megléte esetén értelme van kriminalitásról beszélni?”

A kör azonban bővíthető, sőt kifejezetten erre van szükség ahhoz, hogy észrevegyük: Nyugat-Európa frissen szalonképessé vált keleti szomszédainak problémái gyökereikben semmiben sem különböznek azoknak az országoknak a nehézségeitől, amelyek egyes reprezen-

¹⁶ Sack, F.: i. m.

tánsai – mivel fogalmuk sincs arról, hogy saját hazájukban milyen változások zajlanak le – nagy kedvvel oktatják a jövevényeket morálról, jogállamiságról és demokráciáról.

A morál definiálásakor – mint annyian mások – Sack is Durkheim gondolatvilágából indul ki, aki szerint azoknak az elemeknek, intézményeknek és erőknak a gyűjtőfogalma, amelyek a társadalom tagjainak egyéni, egoista céljai és érdekei ellenére és ellenében ezek együttműködését, integrációját, a társadalom összetartozását és közösségi létét fenntartják. Az anómia épp ebből kiindulva – és ellentétben a sokak által képviselt felfogással – egyáltalán nem jelent társadalmi anarchiát, nem jelenti a társadalom élete szempontjából fontos normák vagy szabályok hiányát, még csak működésképtelenségét sem. Az anómia kizárólag azoknak a szabályoknak a vonatkozásában értelmezhető, amelyek nem az egyéni érdekek érvényesítésének szolgálatában állnak, hanem az egyéni érdekek érvényesítését egyáltalán lehetővé teszik.¹¹ Sack úgy véli, hogy „az anómikus társadalom szolidaritás és szocialitás nélküli társadalom, ahol a társadalmi szolidaritást biztosító kollektív, egyének felett álló szabályok lefokozódtak, ezeket az utilitarista célrendszerben csupán instrumentalizálhatóságuk mértékében tartják be, ill. tesznek nekik eleget. Ez azonban azt jelenti, hogy a normatív szabályok kötelező érvénye és hatóköre csak akkor teljesül, ha normatív imperativusuk az egyéni cselekvő stratégiai célkitűzéseivel egybeesik.” Más szavakkal: „felbomlott a kollektív tudat és kizárólagos dominanciára jutottak az egyéni tudatok”.¹²

Mindazonáltal – egyedi szinten – már Durkheim sem volt képes arra, hogy a normalitás és a patológia között határvonal ismérveit közreadja.¹³ Még kevésbé van lehetőség erre napjainkban, amikor Sack egyik alaptézise szerint a technikai fejlődés a világot olyan jelentős mértékben változtatta meg, hogy a technikai fejlődés a társadalmi együttélés egész rendszerét szétveri. Ezzel együtt és ennek következtében a technikai fejlődés egyes következményei részint beláthatatlannokká, részint irányíthatatlannokká válnak. Ennek része az együttélés

¹¹ Sack i. m. 13. p.

¹² Sack i. m. 17. p.

¹³ Sack i. m. 10. p.

intézményeinek a szétesése.¹⁴ Ennek a radikális átalakulásnak noha van köze a két világrendszer közötti harchoz, azt azonban mégsem lehetne állítani, hogy a Nyugat technikai fejlődése és ami ennek egyenes társadalmi következménye, az mind a megszűnt keleti régióból eredeztethető. Ellenkezőleg: e térség még csak most ismerkedik e világgelenséggel.

A következmények viszont a bűnözésben tetten érhetők. Számos szakember vallja, hogy a világszerte terjedő erőszak gyökerei az előzőekben vázolt változásokból erednek. A tömegkommunikáció, a játékok által közvetített mindennapi és fiktív erőszak lassan megteszi hatását és beépül a felnövekvő generáció moralitásába. Ugyanennek a modernizációnak világméretű következménye a szociális konfliktusok minden korábnál erőteljesebb kiéleződése és a megoldások teljes kilátástalansága.¹⁵

A problémák jövőbeni kezelhetetlenségét csak fokozza az a tény – erről korábban már magam is tettem említést –, hogy „a gazdasági tranzakciók, ill. ezek hordozói és aktorai azok, akik a határokat átjárhatóvá teszik és át is lépik, akik a globalizálódásnak nevezett folyamat háttérben állnak. A globalizálódás folyamatai megrendítenek és szétzilálnak jól felfegyverzett és totalitárius államokat is, kapitulálásra bírnak jogrendeket, szétzüllesztnek erkölcsi elveket. A nyugati kapitalista társadalmak utolsó két-három évtizedében a gazdaság indukálta individualizációs hullámot a modernitás utolsó fejlődési stádiumának kezdeteként foghatjuk fel. Ebben a stádiumban a társadalmi alrendszerek főhatalomért folytatott harca eldőlt, az ökonómia biztosítja a politikával szembeni primátusát. Ez nem »majd holnap« lesz, hanem ma, itt és most azt jelenti, hogy a társadalom és tevékenységi területei számára a gazdasági vállalkozás mintái és értékei válnak modellé.”¹⁶

Az ökonómiai gondolkodás eluralkodásával egyidejűleg gyengülnek azok a morális kategóriák, amelyek az emberek cselekedeteit befolyásolják. Az utilitarista felfogásnak nincs mit kezdenie erkölcsi

¹⁴ *Becket* citálja, i. m. 41. p.

¹⁵ Vö. *Sack* i. m. 43. p. és az ott idézett irodalmat. Elsősorban Clausen dolgozta ki e jelenség háttérét.

¹⁶ *Sack* i. m. 51–52. pp.

kategóriákkal. A normák követése vagy elvetése kizárólag egyetlen dologtól: az individuum érdekeit szolgáló költség-haszon elemzés végeredményétől függ. Sack így folytatja: „a normák önmagukban nem képviselnek cselekvést vagy viselkedést irányító autonóm erőt. Eszerint az erkölcs, jog, illetve jogtalanság kategóriái már nem érvényesek, és a társadalmi folyamatoknak és azok rendező elveinek leírására, modellezésére szolgáló eszközökként is alkalmatlanok, mivel a társadalom aktorai és tagjai viselkedésüket nem e tartalmak mentén gondolják el, értik meg és legitimálják.”¹⁷

Ez a „fejlődés” annál előrehaladottabb, minél fejlettebb gazdaságilag egy ország, minél inkább képes a gazdasági racionalitás a morális skrupulusoktól, mint ódivatú gönctől megszabadulni. Az USA társadalmának szétziláltsága jelenti az egyik végpontot. De Európa zsenge demokráciái is néhány éve erre az útra léptek. Ennek jelzésértékű fejleményei – s erre is Sack hívja fel a figyelmet – a közbiztonság piacosodása, értékéből árucikké válása.¹⁸ Ezzel együtt jár az is, hogy a piaci erőpozíciók, az egyének gazdasági helyzete határozza meg azt, hogy a közbiztonságból mennyit tud a maga számára megvásárolni.¹⁹

4. A bűnözés, a bűnüldözés átalakulása és az állam szerepvesztése

A bűnözés alakulását jelző számok értelmezése soha nem volt egyszerű feladat mert mind nemzeti, mind nemzetközi méretekben csekély az információtartalmuk. A bűnelkövetési és össz-bűnözési mutatószámok a vagyon elleni bűncselekmények számának alakulásán kívül többnyire sehol, semmi másról nem adnak információt. Olyan országokban, ahol ez a kategória jelenti az ügyek 70–90%-át, ott a többi bűncselekmény – mégha vannak is reális mérőszámai, mégha

¹⁷ Sack i. m. 57–58. pp.

¹⁸ Steinkamm, A.: Alkalmazható-e lengyel viszonyokra „A kommunális biztonsági koncepció Steinkamm-féle modellje”? Kézirat, 1996.

¹⁹ Sack i. m. 59. p.

felderítési arányuk viszonylag kedvező is – szinte semmit nem nyom a latba.

Évtizedek óta egyetlen bűnelkövetési mérőszám ismert, amivel többé-kevésbé nemzetközileg is összehasonlítható eredményekhez juthatunk: ez az emberölések számának alakulása. (Bár ez a kérdés sem egyszerű, a finomságokba azonban ezúttal ne menjünk bele! Ne kutassuk, hol sorolják ide a halálos kimenetelű testi sértéseket, s hol nem stb.)

A bűnözés alakulásáról ebben a megközelítésben beszélni tehát meglehetősen értelmetlen dolog. Lehet vagyon elleni, gazdasági, közlekedési, élet elleni stb. bűncselekmények alakulásáról külön értekezni, egymással összekeverve azonban nem. Ugyancsak hasznos lehet azoknak a bűncselekmény-kategóriáknak az alakulását figyelemmel kísérni, amelyektől a lakosság különösen fél, amelyek a polgároknak közvetve és jól érzékelhetően, vagy éppenséggel áttételesen és alig észrevehetően bár, de annál nagyobb károkat okoznak.

Lényegében hasonló szempontokat hangsúlyoz az a kutatási irányzat is, amelyik a bűnözés ciklikusságával foglalkozik, s elsősorban a gazdasági jellemzők és a bűnözés számainak alakulása közötti összefüggéseket vizsgálja.²⁰ E szemléletmód jelentősége a gazdaságnak a társadalomra kifejtett egyre növekvő és a politikai hatalmat mindinkább háttérbe szorító hatásáról az előzőekben kifejtett gondolatok fényében még nagyobb. Pusztai kéziratában nyomatékkal külön-külön tárgyalja az egyes bűncselekmény-fajták és a gazdasági ciklusok közötti összefüggéseket, rámutatva arra, hogy pl. a Kondratyev-ciklusra eltérően reagál a vagyon elleni és az erőszakos bűncselekmények halmaza. Vélhetően a gazdasági hatalomnak a társadalomra gyakorolt hatása erősödésével párhuzamosan a gazdasági ciklusok mozgását – a Pusztai által részletezett jellegzetességeknek megfelelően – a bűnözési ciklusok még jobban és szabályosabban fogják követni. Ez azonban azzal is járhat, hogy – mivel egy szilárd gazdaságirányító hatalomnak egyáltalán nem érdeke az államot gyengítő bűnözés léte – az eddiginél hatékonyabb, a jelenséget a mainál eredményesebben befo-

²⁰ Vö.: Pusztai L.: Gazdasági ciklus és bűnözés. *Belügyi Szemle*, 1987/9. 24–34. pp.; továbbá Pusztai L.: Gazdasági ciklus és bűnözés. Kézirat, 26. p. 1995.

lyásoló intézkedések léptethetők életbe a gazdaság (és a társadalom) egészséges működését gyengítő devianciákkal szemben.

Mindezt azért szükséges hangsúlyozni, mert – miként ez az előző fejtegetésből jól érzékelhető volt – *a büntetőjog mozgásterére vélhetően a közeljövőben*²¹ egyre inkább szűkülni fog. Alapos megfontolást igényel, hogy mely területeken érdemes e tudomány művelőinek különös erőfeszítéseket tenni e prevenciós eszköztár sáncainak megerősítésére, s melyek azok a területek, ahonnan tanácsos e jogágnak visszavonulnia, mert igénybevétele egyrészt túlságosan drága, másrészt haszontalan.

A kriminálstatisztikai számadatok semmit nem mondanak a jelenlegi jogalkotási procedúra között egyre növekvő látencia nagyságáról. Arról annál többet árulnak el, hogy mit ér az a már-már törvénykezési rohamnak nevezhető jogalkotói buzgólkodás, amelynek célja – miként erről korábban már volt szó – nem más, mint lehetőleg mindenáron valamennyi, a hatalom számára veszélyes vagy annak vélt magatartásforma kriminalizálása. A rendszerváltást követő ezirányú erőfeszítéseknek – ha csak a bűnügyek számát vizsgáljuk – enyhén szólva szerények voltak az eredményei.

Természetesen az ilyen, első megközelítésben sikertelennek nevezhető kodifikációs erőfeszítéseknek az is lehet a következménye, hogy előtérbe kerül a kriminológusok által régóta hangoztatott szempont: a jelenség ellen mindenkor a leghatékonyabb eszköztárat kell megtalálni, s ezek között korántsem biztos, hogy a büntetőjog viszi el a pálmát. Az előző fejtegetések pedig talán erjedést indítanak el azok gondolkodásában, akik úgy vélik: minél inkább társadalomra veszélyes egy tett, annál inkább kell a büntetőjog eszköztárával beavatkozni – ideértve természetesen a szigorú büntetéseket is. Ma talán arra volna célszerű irányt venni, hogy melyek azok a cselekmények, amelyek büntetőjogi eszközökkel továbbra is hatékonyan üldözhetőek és melyek azok, amelyek visszaszorítása érdekében – bármennyire fájdalmas – le kell mondani az iménti beavatkozási lehetőségekről, s látszólag ke-

²¹ A büntetőjog XX. század végéig tartó szerepéről prognózisként ld. *Kaiser, G.: Stand und Entwicklung der kriminologischen Forschung in Deutschland. De Gruyter, 1975. 30. p.*

veszbé punitív, ám hatásaiban annál érzékenyebb megoldásokat kell keresni.

A büntetőjog jövője látszólag komor. Ma még nem ismert tem-póban, de bizonyosan *csökken az állami beavatkozás köre*. Ez azt je-lenti, hogy olyan társadalomra veszélyes cselekmények és olyan meg-valósulási módok látnak napvilágot, amikre a büntetőjog a maga lassúságával eleve képtelen hatékonyan reagálni. Egyre inkább *hát-térbe szorul a jog morális támasza*, helyét a költség-haszon elemzésen alapuló érdek foglalja el. Mi következhet mindebből?

1. *Szcenárió: az állam a végsőkig megpróbál kitarítani* egyébként méltánylandóan tiszta, erkölcsi alapokon nyugvó és érdekei által tá-mogatott *elvei mellett*. Nincsenek kétségei afelől, hogy mi a jó és mi a rossz, s ezen ismeret birtokában akkor is büntet, ha már a többség is a potenciálisan kriminalizáltak táborába tartozik. Ha csak a kisebbség vétkezik, s a többség (vagy a lehangosabbak) ezek fejét követelik, gesztust tesz értük – és saját presztízse védelmében. Mindhiába. Egyre alacsonyabb hatásfokkal működő bűnüldöző szervek egyre frusztrál-tabban, egyre nagyobb munkateherrel próbálnak küzdeni a hétfejű sárkánnyal. A társadalom egy jelentős része rájön: az általa pénzelt állam, bűnüldöző apparátusával együtt tehetetlen. Fellázad, vagy csak faképnél hagyja azt, amitől végső kétségbeesésében a mentőövet re-mélte. Rájön, hogy maga kell megszervezze saját védelmét. Megindul az ököljog, a lincseléssel párosuló népi igazságszolgáltatás. A gazdagabbak mindezt kikerülik: ők megvásárolják biztonságukat. Az állam e terü-leten feladja hadállásait. Mert minden közérdeket sértő, társadalomra veszélyes tett ellen fel akart lépni, semmihez nem maradt ereje, pénze.

2. *Szcenárió: erőteljes dekriminalizáció*. Az eddig tiltott tettek egy része átkerül a megtűrtbe, majd a megengedettbe. *Az állam alkalmaz-kodik a valósághoz, s egy, a jelenleginél lényegesen szűkebb körben, de annál következetesebben lép fel a hagyományos értékek* (elsősor-ban az emberi élet, testi épség, az állampolgárok közvetlen környeze-tében levő dologi javak) *védelme érdekében*. Az egyéb, a társadalomra súlyos mértékben veszélyes, ám láthatóan büntetőjogi eszközökkel si-kertelenül üldözött területekről visszavonul. Akkor is, ha a társada-lomnak egy viszonylag széles köre cserbenhagyásról, a jogállamiság megcsúfolásáról és más hasonlókról győzködi a hatalmat és a közvé-

leményt. A lakosság többsége erre nem lesz vevő, mert egyszerűen nem érdeke e kör biztonságának védelme, vagy ha igen, nem jut el érdekei felismerésig. Az állam a most tárgyalt területen azon fáradozik, hogy más, esetleg jogi (ám a büntetőjogon kívüli), esetleg egyéb, az érdekekre ható eszközökkel miként lehetne a jelenséget (esetleg már a gyökereinél) megfogni, eltéríteni eredeti irányától, áterelni legális csatornáiba. Gondolkodik természetesen azon is, hogy ami veszélyes és tilos volt egy adott kor értékrendszerében, társadalmi berendezkedésében, az nem lehet-e megengedett egy másikban. Azt is megvizsgálja, hogy a tilalom fenntartása, a büntetés szigorítása, a tettenérés valószínűségének megnövelése nem idéz-e elő egy másik, eddig figyelmen kívül hagyott területen az üldözött által okozottnál nagyobb kárt. Mint ismeretes, volt már alkoholizmusellenes törvény az USA-ban is, Oroszországban is. Igaz: a skandináv államokban is. Ez a felfogás szemléletet vált: a jelenség komplexitására koncentrálnak és nem mindenáron közigényt kiszolgálva bűnöst akar találni. Képes lehet eljutni arra a következtetésre is, hogy a bűnesetek viszonylag nagy számában túlnyomórészt az a társadalom, annak a társadalomnak hatalmi és jogi gépezete a hibás, amelyik valakiből bűnelkövetőt kreál.

3. Szenárió?

Hazánk, régióink, Európa követésre „választott” része már döntött?